

בעקבות מכת בכורות

נאמר בתורה: ¹ "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם עד בהמה, ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני ה'". במאמר זה נעסוק בשאלות אחדות המתעוררות במכת בכורות, למשל: מיהו המלאך שהרג את בכורי מצרים? האם המצרים עצמם פגעו בבכורות או שמא מתו בכֶּבֶר? ועוד שאלות כהנה וכהנה.

ראשית, חייבים אנו להתייחס בקצירת האומר למשמעות המילה "מלאך" במקרא. רבנו הרמב"ם אומר בעניין זה: ²

גם המלאכים אינם בעלי גוף, אלא הם שכלים נבדלים מחומר, אבל הם פעולים, וה' בראם. ובבראשית רבה ³ אמרו: "להט החרב המתהפכת", ⁴ על שם "משרתיו אש לוחט". ⁵ "המתהפכת", שהם מתהפכים: פעמים אנשים, פעמים נשים, פעמים רוחות, פעמים מלאכים. ⁶

תיאור זה, שרבנו הרמב"ם מתאר בו את המלאכים, בא במקרא אצל אברהם, ⁷ שכשבאו אליו המלאכים, לא הבחין בהם, ולא ידע שהם מלאכים, וגם לאחר שניבאו את הולדת יצחק, חשב שמדובר בנביאים בשר ודם ולא במלאכים. ⁸

אם כן, אליבא דרבנו הרמב"ם, נראה שהמלאכים אין בהם שום תכונה גשמית ואינם בעלי חומר, ⁹ חוץ מהשכל, דהיינו אין להם כוח גשמי חוץ מן השכל, שהוא מדמה להם צורה גשמית.

1 שמות יב, יב.

2 מורה הנבוכים, מהדורת מארי יוסף קאפח, חלק א, פרק מט.

3 פרשה כא, ט.

4 בראשית ג, כד.

5 תהילים קד, ד.

6 למהותם של המלאכים עיין עוד בספרו של הרב ד"ר חננאל סרי יצ"ו, פתרון חידת הנבוכים, רמת-גן תשע"א, עמ' 141–143.

7 עיין במורה הנבוכים, חלק ב פרק מב, שלדעת רבנו סיפור אברהם והמלאכים הוא במראה הנבואה.

8 ראה עוד רשב"ם יח, א, ההולך בשיטת הרמב"ם: "וירא אליו ה' – האין? שבאו אליו שלשה אנשים שהיו מלאכים". וכן עולה מפשט המקרא שאברהם לא ידע שהם מלאכים, ולכן הגיש להם אוכל וליווה אותם לדרכם.

9 ראה מה שכתב הגר"י קאפח, מורה הנבוכים, חלק א, פרק מט, הערה 1.

והנה פירש רבנו הרמב"ם¹⁰ שעניין מלאך הוא שליחות, לכן כל דבר היוצא מן הכוח אל הפועל נקרא מלאך. וזה לשונו:

ויתבאר לך כי מלאך נאמר על שליח מבני אדם: "וישלח יעקב מלאכים"¹¹.

וגם רבנו רב סעדיה גאון אומר בפירושו לפסוק¹² "וישלח יעקב מלאכים" שהמלאכים הם שליחים, ומוסיף שבני אדם נכבדים במעלתם יותר מן המלאכים. עיין שם.

וכן מובא במדרש בבראשית רבה¹³ שהמלאך, שהוא שליח ה', בא לעולם, ושיש לכל מלאך כוח לעשות אך ורק שליחות אחת ולא שתיים, וששני מלאכים אינם יכולים לעשות שליחות אחת, אלא כל מלאך בא למטרה אחת בלבד.

ואם יקשה השואל, הרי באוהל אברהם היו שלושה מלאכים שבאו לעשות שליחות אחת, ומלאך אחד, שהוא רפאל, בא לשתי שליחויות, גם לרפא את אברהם גם להציל את לוט מהפיכת סדום ועמורה, ונמצא שמלאך אחד יכול לעשות שתי שליחויות?

לשאלה זו מתייחס רש"י על אתר ומוכיח שאין מלאך אחד עושה שתי שליחויות, כיוון שכל פעם שנזכרו בפרשה זו מלאכים סתם, נאמר הדבר בלשון רבים: "נצבים [...] ויאכלו [...] ויאמרו [...] ויקומו [...] וישקיפו [...] ויפנו [...] וילכו [...] ויבואו". כלומר, המלאכים שבאו לבשר לאברהם על הולדת יצחק ביצעו כל דבר יחד כגוף אחד. אבל כשהגיעה השעה לבצע את השליחות המיוחדת לכל אחד מהם, נאמרו הדברים בלשון יחיד, ומשמע מכאן שרק מלאך אחד בישר. ואמנם מלאך אחד (רפאל) עשה כאן שתי שליחויות, אלא ששתיהן נובעות ממידה אחת של הקב"ה, מידת החסד, ולכן אפשר שיעשה מלאך אחד את שתי השליחויות.

לכן, אם שורש הפעולות הוא זהה, הרי אף על פי שהן פעולות שונות, אינן בגדר שתי שליחויות, וכן הוא לגבי המלאך רפאל.

ואם תאמר, מדוע בעניין הצלת לוט מהפיכת סדום ועמורה, הפסוק נוקט לשון רבים, "ויהי כהוציאם אותם החוצה"¹⁴, והרי מדובר בשני מלאכים?!

התשובה לשאלה זו באה בהמשך הפסוק, "ויאמר המלט על נפשך", שהוא השליחות עצמה, וכאן הפסוק נוקט לשון יחיד, ומשמע שמלאך אחד (רפאל) ביצע את השליחות להציל את לוט.

10 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ו.

11 בראשית לב, ד.

12 פרק לב, פסוק ד.

13 מדרש רבה, וירא, פרשה נ, סימן ב.

14 בראשית יט, יז.

עוד אומר רבנו הרמב"ם:¹⁵

שנוי שמות המלאכים¹⁶ על שם מעלתם¹⁷ היא. ולפיכך נקראים חיות הקדש, והם למעלה מן הכל, ואופנים, ואראלים, וחשמלים, ושרפים, ומלאכים, ואלהים, ובני אלהים, וכרובים, ואישים.

- 15 הלכות יסודי התורה, פרק ב, הלכה ז.
- 16 את שינוי שמות המלאכים מבאר הרמב"ם בספר מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ד, וגם ציין איזה מפרטיו מקורו בפילוסופיה של אריסטו. ומעיר הגר"י קאפח בפירושו ששינוי עיקרי הנושא הם: הידיעה שיש מדרגות גם במושגים מופשטים שאינם גוף; והכרת השמות בהם השתמשו חכמינו למדרגות אלו, אך עצם הקביעה של מספר הדרגות נובעת מתפיסת גרמי השמים באותה תקופה, שלפיה יש עשרה גלגלים כדוריים, ולמעשה ייתכן והמספר אינו מדויק ואין הדבר עקרוני לענייננו. לחלוקה זו ראה בדפי המקורות "חוג לומדים" להלכות יסודי התורה של הרב ד"ר חננאל סרי יצ"ו.
- 17 מובא באוצר המלך לר' צדוק הכהן מלובלין (1823–1900), המביא את דברי הגאון יעב"ץ, החולק על הרמב"ם בבירור מגדול עוז שלו [אוצר הטוב, מוסד בן]. ושם הוא כותב על זה: "היות המלאכים עשרה בלבד הוא דעת הפלסופים המניחים לכל גלגל שכל נבדל המנהיגו, ואין זה דעת חז"ל האלהיים ההולכים בתורת ד' סמוכים באמת על הכתובים: 'היש מספר לגדודיו', 'אלף אלפין ישמשוניה ורבוהו רבבן קדמוהו יקומו' ע"כ. ואני אומר כי גם רבינו ידע מקרא מפורש, כי אין מספר לגדודיו, אבל רבנו חשב הכתוב בכללם ואמר שהם עשרה. אבל מי לא ידע כי בכל כת מאלו יש אלפי אלפים ורבוהו רבבות גדודי מלאכיו עושי רצונו. ובודאי גם בכל כת מהנה יש אותם העשרה בחינות שחשב רבינו. הא כיצד? בחיות הקודש יש בחינה החיות שבחיות, והוא הראש מאותו הכת הסמוך לכסא הכבוד. ויש בחינת אופנים שבחיות, והוא אחריו באותו הכת. וכן כולם עד האחרון, בחינת אישים שבחיות והוא הסוף ורגל אותו הכת ועם כל זה הוא גדול מראש הכת שאחריו, והוא מבחינת החיות שבאופנים. וכן כולם. ובחי' אישים שבאישים היא הקטנה מכל מעלות המלאכים, ועם כל זה גדולה כמעלות האדם הגדול. וביאור ענין זה בארנוהו באורך בחיבורי אר"ץ הצב"י ב"ה: ובוהו אמרנו לבאר דברי ר' טרפון בשבת [כה ע"ב]: ת"ר. איזהו עשיר? כל שיש לו נחת רוח בעשרו. דברי ר' מאיר. ר' טרפון אומר: כל שיש לו ק' כרמים וק' שדות וק' עבדים שעובדין בהן. ר' עקיבא אומר: כל שיש לו אשה נאה במעשים. ר' יוסי אומר: כל שיש לו בית הכסא סמוך לשלחנו. ע"כ. ובודאי לא היו דבריהם כשיחה בטילה, ובאין ספק כיונו בזה רזים עליונים וגבוה מעל גבוה. אבל מ"מ אין מקרא יוצא מידי פשוטו. ואשר אנכי אחזה בביאור דבריהם דרך קל ופשוט הוא זה. כי נודע מאמרם פרק ד' דנדרים דף כ"א אין עני אלא בדעת וכן אין עשיר אלא בדעת. וכן הוא דברי חז"ל בכתובות [נ ע"א] על הכתוב 'הון ועושר בביתו וצדקתו עומדת לעד' – זה הלומד תורה ומלמדה לאחרים. והנה ארבע דרכים בלימוד התורה: [א] ללמוד כדי לידע המעשה אשר יעשון, ועל דרך שאיתא בפ"ק דקדושין גדול התלמוד שמביא לידי מעשה. [ב] להנצל מיצה"ר, על דרך מאמר רז"ל: אם פגע בכ מנוול זה, משכהו לבית המדרש. ואמרו: ברא יצה"ר, ברא תורה תבלין. וב' דרכים אלו הנה הלימוד רק כמו הכנה למצוה. אכן יש עוד דרך [ג], שהלימוד עצמו מצוה, והוא שלומד לשם מצוה לקיים מצות 'הגית בו יומם ולילה', ולזו צריך שמירות יותר להיות נקי מכל סיג, ואינו דומה שמירת מצוה לשמירת הכנה למצוה. והנה דרך הזו הכי נכבד מב' הראשונות, אבל עד הרביעי לא בא, כי יש עוד אופן [ד'] בלימוד התורה, והוא קודש קדשים, והוא מה שקראו רז"ל תורה לשמה, והיינו להתדבק על ידי התורה באור אין סוף, כנודע דאורייתא וקוב"ה חד, וזו דרך גבוה ומאוד נעלה. ועליו אמר ר"מ בפרק שנו חכמים כל אותן המעלות ושכל העולם כדי לו. ודברים אלו בפרטות ביארנו בחיבור אר"ץ הצב"י, ואין עת האסף פה, והוא ענין דברי התנאים בכרייתא זו: ר' מאיר אומר: כל שיש לו נחת רוח בעשרו. והוא על דרך שראיתי בכתבי קודש מהגאון החסיד המפורסם מהר"ח זל"ה מוולאזין ביאור ענין

שאמרו בתלמוד בכמה מקומות על אדם הנפטר ומת, דנה נפשיה. ותורף דבריו, היות כל הימים אשר האדם חי על פני תבל ולא ישקוט ולא ישליו מחמת המציק היצה"ר אשר מקומו אל ינח אף אם נפל פעמים ושלש יוסף לקום, כי אם בהפרד רוחו מן גויתו, אזי ינוח נפשו ממלחמתו, מלחמת מצוה וחובה, או אז יתכן לקרות נח נפשיה, שנחה שקטה ממלחמתה. והוא שאמר ר"מ באיזה עשיר בדעת [על דרך ב הני"ל]: כל שיש לו נחת רוח בעשרו על ידי עשרו בדעת ותורת ד' נחת רוחו, שרוחו נח ושקט מהמיית היצר, שאם ברזל הוא נתפוצץ [=מתפוצץ] על ידי התורה תבלין זהו העשיר. ור' עקיבא אומר: כל שיש לו אשה נאה במעשים. הענין כי התורה נקראת אשה, כמו שקראה החכם מכל אדם [משלי לא]: 'אשת חיל מי ימצא' וגו'. ור' עקיבא תופס הדרך הא' בלימוד התורה ללמוד על מנת לעשות, ע"כ אומר: איזה עשיר בדעת? זהו שיש לו אשה, זו תורה, נאה במעשים. ור' יוסי אומר: כל שיש לו בית הכסא סמוך לשלחנו. אחז דרך הג', היות התורה עצמה מצוה, לא הכנה למצות. ונודע כי התורה והמצות הם מאכל לנפש, כמו שאמר הכתוב: 'לכו לחמו בלחמי'. וכבר קהלת, פסוק 'אין טוב באדם שיאכל ושתה' וגו': כל אכילה ושתיה שנאמר במגילה הזאת, בתורה ומעשים טובים הכתוב מדבר. וכן הוא ברעיא מהימנא ס"פ פנחס [רכז סע"א]: דנשמתא אתפרנסת במלין דאורייתא דאינון נהמא לה כענין נהמא דגופא ממלין דעלמא. עיין שם. ונודע כי האוכל הוא בא לחזק כחות הגוף לבל ירפו. אולם להיות האוכל מעורב טוב ברע ורע בטוב, ואם יהיה נבלע באברים גם החלק הרע לא די שלא יוסיף תת כחות בגוף אלא שירפהו ביותר. ע"כ ברא השי"ת בגוף האדם כח הדוחה אשר הוא דוחה חוצה כל סיג וכל פסולת המאכלים וכל זך ונקי אותו יניח לחזק הגוף. וכי כן במאכל הנפש צריך להיות כח הדוחה להיות שמאל דוחה והם המשמאלים בה ומכוונים לשם יהיה וכדומה כל מום וכל נגע לא ימצא בקרבו, כי הוא מזיק כחות הנפש ומחלישם ביותר חלף צורכו לחזקם. וזה שאמר ר"י לדעתו כי לימוד התורה צריך שיהיה לשם מצוה, והוא עצמו מצוה ומאכל לנפש לא הכנה. ע"כ צריך שיהיה סמוך לשלחנו ביהכ"ס לזרות לשם כל סיג וכל מחשבה רעה לקינטור, רק להותר הבר בעצמו, וזהו העשיר בדעת. אכן ר' טרפון עקב רוח אחרת עמו. ודעתו כי העשיר בדעת האמיתי הוא הלומד כדי להתדבק על ידי כן באור גנוז וטמיר, אור צח ומצוחצח. ע"כ ההוא אמר כי צריך שיהיה לו ק' כרמים וק' שדות וק' עבדים. והענין על פי דברי רבינו [פרק ג, הלכה ט] כי ג' כחות חלוקות בהשגת הבורא ית', המלאכים והכוכבים ומזלות ובני אדם. וכן הוא בזהר חדש בראשית במדרש הנעלם פסוק "ויקרא אלקים לאור יום", שכתבו: השגת המלאכים היא השגה גדולה השגה שניה וכו' השגה שלישיית וכו' והיא השגת בני אדם וכו'. עיין שם. ושם [ט"ז ב]: המלאכים הקרובים מקבלים כח השפע תחלה, ומהם יורד לשמים וכל צבאם, ומהם אל האדם. עיין שם. והנה נודע כי כל אחת מהנה חלוקה לעשרה. המלאכים כמו שכתב רבינו פה. וגלגלי דרקיעא ג"כ נודע כי מספרם עשרה (כנודע מחכמי האמת יודעי עשר ספירות בלימה. ואף כי רבינו מנה אך תשעה, היא דעת פלסופי קדמונים, וכבר שבו גם פלסופי זמנינו למנות י' גלגלים, כי מצאו מחדש כוכב אחד אוראנוס שמו, ולו גלגל בפני עצמו). וכן בבני אדם כולל ג"כ עשרה. ובעשרה שכינתא שריא, ומיקרי עדה שלימה וקהל. ואין דבר שבקדושה פחות מעשרה, וכמו שבארנו כל זה באורך בחבורינו אר"ץ הצב"י.

וכבר אמרנו כי גם כל אחת מהעשרה כלול מאותם עשרה בחינות. נמצא בפרטן אתה מוצא מאה. ונודע כי בני ישראל מכונים בשם כרם, וכמו שאמר הנביא (ישעיהו ה): "כרם היה לידידי". ובשיר השירים "כרם היה לשלמה". ועיין במדרש רבה שם. ועיין בזהר ויקרא ובספר מ"ק (חלק ב, פרק ג), שמלאכים נקראים עבדים להקב"ה וישראל בניו. עיין שם. וכבר אמרנו במקום אחר ב"ה ביאור הכתוב "ועשו איש שדה". הענין כי מזרות השמים ומשטריהם אשר אותם חלק ד' לכל העמים להשפיע לכל עם ועם מדינה ומדינה נקרא שדה. ועל דרך שכתבו התוס' ריש כתובות (ב' ע"ב) ד"ה מצי אמרה נסתחפה שדהו, שהאשה שדה הבעל. והענין. שכמו שהשדה מקבלת השפעה, והיא מגדלת התבואה, כן האשה נשפעת מהבעל ומגדלת ולדות. ודוגמת זה כוכבי השמים במסילותם נשפעים ממלאכי האל, והם מגדלים בני אדם, שאין לך בן אדם ועשב שאין לו מזל המכה אותו ואומר לו גדל. וזהו אך באומות העולם. אכן ישראל "חלק ה' עמו", ו"אין מזל לישראל". וע"כ אמר הכתוב כי עשו היה איש שדה, שהיה נמסר ליד הכוכבים ומזלות ונשפע וגדל מהם. לא כן יעקב, היה איש האלקים, כי ה' חלקו. וכבר זכרנו דברי ר' מאיר שכל העוסק בתורה לשמה כל העולם, כדי לו. וכן אמרו (ברכות פ"ק, ובירושלמי פ"ק דפאה): לא נברא העולם כלו אלא לצוות לזה. ולא זו בלבד, שזה העולם כדי לו, אלא שאף כל העולמות וכחות העליונים כדי לו. וכמו שביאר הרב הגאון מוואלוז'ין בספר נפש החיים

נמצא שיש למלאכים עשרה שמות, שהם מעלות, וכל מעלה מסודרת בהדרגה. וכל עשר המעלות, השכלים הנבדלים, הן כנגד הגלגלים והכדורים.¹⁸

פירוש נוסף למילה "מלאך" עולה מספר שופטים,¹⁹ שנאמר תחילה: "וישלח ה' איש נביא", ונאמר אחריו: "ויבא מלאך ה'". נמצא מפשט הפסוקים שהמלאך נקרא נביא. ובמדרש רבה נאמר במפורש:²⁰ "ולמדנו לנביאים שנקראו מלאכים".

ומצינו בספר במדבר, שכשביקש משה ממלך אדום לעבור בארצו, הזכיר לו מה שעבר על עם ישראל במצרים ואומר:²¹ "וישלח מלאך ויוצאנו ממצרים". וביאר רש"י על פי המדרש²² שהמלאך הוא משה. מכאן שהנביאים קרואים מלאכים.

וכן כתב רבנו הרמב"ם,²³ שהנביא נקרא מלאך, כמו שכתוב: "וישלח מלאך ויוציאנו ממצרים". וכן אצל חגי: "ויאמר חגי מלאך ה' במלאכות ה'". ויש שהמלאך הוא בן אדם שנשלח למשימה מסוימת:²⁵ "וישלח משה מלאכים מקדש אל מלך אדום".

בהרבה מקומות, וביחוד בשער א', ביאר איך כל מעשה אנוש ותחבולותיו הטובות אם רעות פועלים בעולמות העליונים הרבה, עיין שם. וזהו שאמר ר' טרפון לפי דעתו כי עיקר התורה לדביקות, והוא לשמה האמיתי, שזוכה לדברים הרבה, וכל העולם כדי לו. ע"כ אמר: איזה עושר זה שיש לו מאה כרמים [רומז לכללות בני ישראל "כרם ד' צבאות", אשר בפרטן הם מאה. כנ"ל] ומאה שדות הם כללות הרקיעים וכל צבאם שמש וכל כוכבי אור וכו"ל] ומאה עבדים שעובדים בהם [הם כללות המלאכים המשפיעים לאותם השדות וכו"ל]. והיינו כשיש לו כל הנ"ל, שהכל כדי לו זה העשיר בדעת האמיתי והבן (בסידור המדרגות. עיין בשו"ת מאיר נתיבים, סימן 1):

ומה שכתבתי למעלה בשם הגאון יעב"ץ, שנחלק על הרמב"ם, הנה בזוהר חדש במדרש הנעלם פרשת בראשית (דף ח ע"ב), וכן עוד שם בפרשת יתרו (דף מא סע"ג). עי' שם, גם בזוהר בא (דף מב ע"א ושם ע"ב) איתא כדברי רבינו. עיין שם. דקאמר: "עשרה משמורות של מלאכי השרת איכא ברקיע" וכו' "ותדע לך האיך כד ישראל מסיימו צלותהון בלילא נסבין שירתא בתרייהו אינון דנקראו אישים" וכו' "במשמורה שניה נסבין שירתא, אינון דנקראין מלאכים וחשמלים ואראלים עד דסיים משמורה שניה וכו' פתחו חיות הקודש וכו' ובתחלת משמורה תליתיאי אינון דנקראין וכו' ע"כ. ויש לדקדק מזה אדברי רבינו בסדר המדרגות ועיין במאיר נתיבים [סימן ו]. ומה שכתב הרמב"ם שם [פרק ג, הלכה ט] ודעת הכוכבים וכו' עיין שם. עיין בזוהר חדש שם [דף י סע"ב ודף יא רע"א] מבואר כן דתני ר' כרוספדאי השגת המלאכים היא השגה גדולה מה שאין למטה מהם השגה שניה היא השגת השמים וכו' השגה ג' היא השגת המדרגה התחתונה וכו' השגת בני אדם וכו' ע"כ. עיין בספר אוצר הכבוד מרבינו טודרוס הלוי בראש השנה [דף כד] **מביא דברי הרמב"ם דעשרה כתות הם והסכים עמו. אבל כתב שלא ביאר סדרן של כתות ולא זכר אלא טעם לשבח על אנשים שהם אחרונים לא זולתו.** עיין שם שהעתיק ג"כ מדברי הזוהר חדש הנ"ל בשם מדרש באורך ויעו"ש. ודברי רב יעב"ץ תמוהים". עכ"ל אוצר המלך.

- 18 עיין: מורה הנבוכים, חלק ב, פרק ד; הלכות יסודי התורה, פרק ב, ציון טז, הערת מאיר יוסף קאפח.
- 19 שופטים ו, ח.
- 20 ויצא, פרשה סח, סימן יב.
- 21 במדבר כ, ד-טז.
- 22 ויקרא תנחומא א.
- 23 מורה הנבוכים, חלק ב, פרק מב.

וראוי להדגיש שלא כל מי שניפגש עם מלאך נקרא נביא, כמו שעולה ממעשה אבימלך ולבן הארמי, שנאמר באבימלך: ²⁶ "ויבוא אלהים אל אבימלך בחלום הלילה", ונאמר בלבן הארמי: ²⁷ "ויבא אלהים אל לבן הארמי", ובשניהם לא היה שום עניין של נבואה. ²⁸ ויש לציין שנאמר בשניהם "ויבא אלהים אל [...] בחלום הלילה", ותרגם אונקלוס בשניהם: "ואתא מימר מן קדם ה' ", ולא תרגם בהם: ואתגלי ה'. גם הגר המצרית. ²⁹ ומנוח ואשתו, ³⁰ ויוסף, שנאמר בו: ³¹ "וימצאהו איש", וכל אחד מארבעת רואי פני המלאך — לא היו נביאים. ³²

עוד כתב רבנו הרמב"ם ³³ בעניין הנבואה, שצריך לדעת שכל מקום שכתוב על אדם שדיבר עמו מלאך או שנאמרו לו דברים מאת ה', לא יהיה זה בשום פנים כי אם בחלום או במראה הנבואה.

לאחר הקדמה זו, ³⁴ נדון במכת בכורות ונסה להוכיח בעזרת השם את הקשר בין מכת בכורות לבין הדבר על פי מדרשי חז"ל וראיות מסידורים עתיקי יומין של חכמי ישראל, ובפרט חכמי עדת תימן.

נאמר בהגדה של פסח: ³⁵ "ויוציאנו ה' ממצרים, לא על ידי מלאך, לא על ידי שרף, ולא על ידי שליח, אלא הקדוש ברוך הוא בכבודו". ³⁶

בחמש המכות הראשונות, נתן הקב"ה לפרעה אפשרות לחזור בו, אבל מן המכה החמישית נאמר ³⁷ "ויכבד לב פרעה", כלומר, לא ניתנה לו אפשרות להתחרט על מעשיו.

24	חגי א, ג.
25	במדבר כ, יד.
26	בראשית כ, ג.
27	בראשית א, כד.
28	מורה הנבוכים, חלק ב, פרק מא.
29	בראשית טז, ז–יג. וראה שם כא, יז–יח.
30	שופטים יג, ג ואילך.
31	בראשית לו, טז. והאיש שנפגש אתו יוסף היה מלאך, כדעת רבותינו, כמובא בבראשית רבה, פרשה פד.
32	מורה הנבוכים, חלק ב, סוף פרק מב, שכל מה ששמעו או עלה ברעיונם הוא כעין בת קול שמזכירים חכמים תמיד, והוא מצב מסוים שיארע לאדם שאינו מעותר.
33	מורה הנבוכים, חלק ב, פרק מא.
34	עמדנו על הדברים בקצרה, כיוון שהאריך בהם הרב צפניה ערוסי יצ"ו במאמרו "לא בשמים היא", מסורה ליוסף ו, נתניה תש"ע, עמ' 381 ואילך.
35	עיין אגדתא דפסחא, מהדורת קאפח, עם ארבעת המפרשים, עמ' סה. ועיין עוד בנוסח ההגדה שבספר משנה תורה, מהדורת קאפח, זמנים ב, עמ' תל.
36	יש לציין שגרסת הרמב"ם היא "בכבודו", אך יש מי שגורס "בעצמו ובכבודו". עיין רבנו בחיי, שמות יב, יב.
37	שמות ט, ז.

כלומר, ממכת הדבר, המכה החמישית, אין דרך חזרה, עד שימותו כל בכורות מצרים בדבר.

וראוי לציין גם שבכמה מכות נראה מפשט לשון המקרא שהמכות עצמן נעשו על ידי הקב"ה, כגון הערוב והדבר ומכת בכורות, ולא על ידי המטה או ידם של אהרן ומשה, כבשאר מכות.³⁸ כך למשל נאמר בערוב³⁹ "הנני משליח בך". ונאמר בשמות רבה:⁴⁰ "מהיכן בא עליהם? יש אומרים מלמעלה ויש אומרים מלמטה".

וראיתי ב"שפתי כהן" על התורה,⁴¹ שהוא מתרץ מדוע נעשתה מכת הערוב על ידי הקב"ה, ואומר: "לפי שאלו יש להם גבול, ששם דירתם, ואין להם רשות לצאת חוץ לתחום אלא במאמרו של הקב"ה, כמו החול, שהוא גבול לים, שלא יבואו גלי הים ויטבעו העולם, כן חיות רעות יש להם גבול".

ומצאנו שני פסוקים בעניין מכת בכורות הנראים לכאורה סותרים זה את זה. בפסוק אחד נאמר שהקב"ה הכה את בכורי מצרים:⁴² "ועברתי בארץ מצרים כלילה הזו והכיתי כל בכור בארץ מצרים", ובפסוק אחר נאמר:⁴³ "ולא יהיה בכם נגף למשחית", שהמשחית הרג את בכורי מצרים.

בשאלה זו עסק הרב אהרון גאלדמאן בפירושו "ארזי הלבנון" להגדה. וזה לשונו:⁴⁴

38 במכת הדבר ומכת בכורות נעסוק בהמשך המאמר.

39 שמות ח,יז.

40 יא,ג.

41 פרשת וארא, עמ' כד, דפוס ר' יצחק גאלדמאן, וארשא.

42 שמות יב,יב.

43 שמות יב,יג.

44 לרב אהרון בן רבי מאיר הכהן גאלדמאן (תשס"ח). וראיתי לדעת זקנים בעלי התוספות (שמות שם), ששאל בשם רבי משה, היאך אמרו "ועברתי" בלא מלאך, והרי מיד אחר זה נאמר "ולא יתן המשחית"? והשיב כי לא יתכן שה' יהא בלא מלאך. עיי"ש איך שביאר את כוונת המקרא. ועיין בירושלמי סנהדרין פ"א ה"א. ועיין בריטב"א בביאורו להגדה, עמ' יט בדפוס יואל, ורשא תרל"ו (1876). מדרש הביאור, שמות שם (יב,יב-יג), לא' מחכמי תימן, רבי סעדיה בן דוד המכונה אלד'מארי (מדרש תימני קדום וחשוב שנתחבר בשנת 1441 על חמישה חומשי תורה, ההפטרות, מגילת אסתר ומגילת איכה), וכן ביאר האברבנאל בביאורו להגדה זבח פסח (עמ' כ, לבוב), "ויוציאנו ה' וכו' לא ע"י מלאך וכו'". וראה לאבורהם על סדר ההגדה (עמ' 276, הוצאת ר"י ב"ר אהרון חסיד, ירושלים), שעמד על הסתירה בכתובים, שמצד אחד עולה שהקב"ה הכה, ומצד שני עולה שהמשחית הכה. ועיין שם מה שהשיב. וראה שיבולי הלקט (ערוגה ז, סימן ריח), ששאל היאך אנו אומרים על מכת בכורות שהיא על ידי הקב"ה, והרי נאמר "ולא יתן המשחית". והשיב שהמשחית הוא המכה עצמה. וראה שם, שכתב שהיו שדילגו על קטע זה בהגדה. עיי"ש. וראה ביאור מהר"י ונה באגדת דפסחא, מהדורת הרב קאפח, עמ' סה, שביאר כי מה שנאמר "ולא יתן המשחית", הכוונה למוות עצמו.

פסח שהיו אבותינו אוכלים על שום מה וכו'. "אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל, ויקד העם וישתחוו". ולכאורה קשה להבין מה שכפל הכתוב באמרו "את בתי בני ישראל", "ואת בתינו". עו"ק [=עוד קשה] שינוי הלשון, שקודם קראו "בתי בני ישראל", ואח"כ קראו "את בתינו". וצ"ב [=וצריך בירור].

ואפשר לומר בס"ד, ונקדים לבאר מה שאמר המגיד לעיל, "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה" וכו', "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה", אני ולא מלאך. "והכיתי כל בכור בארץ מצרים", אני ולא שרף וכו', אני ולא השליח וכו', ולכאור' יש להבין אם הוא כדברי המגיד, שהקב"ה בכבודו ובעצמו עבר והכה הכל, א"כ מהו כוונת הכתוב "ולקחו מן הדם ונתנו על שתי המזוזות ועל המשקוף על הבתים אשר יאכלו אותו בהם" וגו' "והי' הדם לכם לאות על הבתים אשר אתם שם וראיתי את הדם ופסחתי עליכם, ולא יהי' בכם נגף למשחית בהכתי בארץ מצרים", והלא הקב"ה יודע הכל. ולמה לי' סימן של הדם כלל וכלל. ועוד שמשחית כאן שלא יהא בכם נגף למשחית, היינו שמלאך לא ישלוט בכם בעת הנגף, אלא יפתח עליכם. הרי לך שלא עבר ד' במצרים, ובפרט שלהלן, בעת שמשחית לישראל, כתיב "ועבר ד' לנגוף את מצרים וראה את הדם על המשקוף" וגו' "ולא יתן המשחית לבוא אל בתיכם לנגוף", הרי לך שהי' שם מלאך המשחית. ולמה מבאר בעל הגדה "ועברתי", אני ולא מלאך, אני ולא שרף וכו'. וצ"ע.

ואפשר לומר בס"ד ע"ד פשוט דהנה כתיב בתורה במכת בכורות "ותהי צעקה גדולה במצרים כי אין בית אשר אין שם מת", ולכאור' קשה, הכי תאמר שאין בית שאין שם מת, והלא יש כמה וכמה בתים שלא הי' שם בכורים, וא"כ איך יאמר שאין בית אשר אין שם מת. והנה האבן עזרא כתב שאינו מכוין ממש שאין בית אשר אין שם מת אלא מדבר עם רוב בתים. עיי"ש. והרמב"ן ז"ל כתב שכוונת הכתוב הוא מטעם שהיו מצריים מזנין תחת בעליהן, וא"כ אעפ"י שלא הי' בכור לאב זה, מ"מ הי' בכור לאב אחר, ואיהו מת. יעו"ש. אבל רש"י ז"ל דעתו אחרת היתה עמו, וכתב לבאר הכתוב ע"ד פשוט וז"ל: יש שם בכור מת. אין שם בכור, גדול שבבית קרוי בכור, שנאמר "אף אני בכור אתנהו". עכ"ל. עיי"ש.

היוצא ששני מיני מתים היו במצרים, האחד הוא הבכורים והשני הוא גדול שבבתים, והנה המגיד כתב: "ועברתי בארץ מצרים, אני ולא מלאך. "והכיתי כל בכור בארץ מצרים", אני ולא שרף. הרי לך שהקב"ה לא הרג רק הבכורים ממש, אבל הגדולים שבבתים להם לא הרג הקב"ה, אלא אפשר ששלח מלאך המשחית להגדולים. והטעם, מפני שישראל נקראים בכורים, כמאה"כ [=כמאמר הכתוב] "בני בכורי ישראל". והקב"ה משלם שכר מדה כנגד מדה,

והרג בכורים תחת השעבוד של הבכורים ישראל, אבל הגדולים לא הרג כלל, אלא שלח את השליח, מלאך המשחית, דייקא. והבן. ומעתה מה מאוד יעלה כל הנ"ל בטוב טעם בס"ד, דהנה אפשר שהא שאמר הכתוב ליתן הדם לסימן שבית יהודי הוא ולא יתן רשות למשחית לבוא בבתיכם ולהשחית ביניכם, זה הי' רק על המשחית שנשלח להרוג הגדולים שבבית במצרים, משא"כ הבכורים, הם נהרגו מהקב"ה כביכול בכבודו ובעצמו ממש, ואיהו אינו צריך לסימן כלל, שהרי גלוי וידוע הכל לפניו. וא"כ באמת תרתי מיתות היו במצרים, והוא שאמר הכתוב "ועברתי בארץ מצרים כלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים", אני ולא מלאך, היינו מיתת הבכורים, דייקא "כל בכור", והא שאמר "ולא יתן המשחית לבוא בבתיכם", זהו מיתת הגדולים, שנעשה ע"י שליח, ומפני שגם השליח הרג שוב, יש לחשוש להא שאומרים חז"ל: כיון שניתן רשות למשחית להרוג אינו מבחין בין טוב לרע. ע"כ נצטוו ישראל לתת דם פסח על המשקוף, להפסיק המשחית, שלא יבוא בבתיכם כלל. והבן. ואהא כפל הכתוב שני הצלות, ראשית אמר על שפסח הקב"ה על בתי בני ישראל, והיינו שהקב"ה פסח והציל את בני ישראל דייקא, ואמה"כ [=ואמר הכתוב] "בתי בני ישראל", שכן היו מן המצריים שנתנו את בכוריהם בבית ישראל מטעם שלא ימותו, אבל הקב"ה אמר בית ישראל, רק ישראל ינצלו, אבל המצריים שבבית יהרגו. וא"כ אנו מודים לה' על שפסח והציל אתנו. ואח"כ אמר המגיד ודייק בלשוננו הק' "ואת בתינו הציל", היינו שמלאך המשחית לא נכנס בבתינו כלל אלא הלך מאתנו. ודו"ק בעז"ה.

נמצא שיש שני סוגי בכורות, האחד בכורות ממש והשני הגדולים שבבית. לכן מה שנאמר שהקב"ה בכבודו ובעצמו הרג את הבכורות, היינו בכורות ממש, ולכן נאמר בהגדה "אני ולא מלאך, אני ולא שליח". ואילו מה שנאמר שמלאך הרג את הבכורות, הכוונה לגדולים שבבית.

נאמר בתורה:⁴⁵

ועבר ה' לנגף את מצרים וראה את הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות, ופסח ה' על הפתח ולא יתן המשחית לבא אל בתיכם לנגף.

ותרגם אונקלוס את "ועבר ה'" – "ויתגלי ה' לממחי", ואילו רס"ג תרגמו 'ועבר מלאך ה'".

הריב"א, בפירושו לפסוק "והפלה ה'", אומר:⁴⁶

45 שמות יב, כג.

46 שמות ט, ד.

לפי שמשנתנה רשות למשחית לחבל אינו מבחין בין טוב ורע, לפיכך היה צריך הפלאה וסעד, "ולא יתן המשחית לבא [...] ופסחתי".

"ולא יתן המשחית"⁴⁷ תרגמו אונקלוס 'מחבלא', ויונתן בן עוזיאל תרגמו 'מלאכא מחבלא'.

ומה שנאמר שם "ועבר ה' לנגוף את מצרים", ראוי להדגיש שמה שנאמר שהקב"ה בכבודו ובעצמו הכה את הבכורות,⁴⁸ אין המדרש מגשים אותו חלילה, אלא זוהי רק דרך השאלה.

עוד נאמר:⁴⁹ "כחצות הלילה אני יוצא [...] ומת כל בכור". ותרגום אונקלוס את "אני יוצא" – 'אנא מתגלי', דהיינו שמכת בכורות באה דרך גילוי ה'.

וביאר בעל "תורה שלמה"⁵⁰ מדוע נאמר "אני יוצא" ולא 'אני נכנס בתוך מצרים'.

נמצאנו למדים מפרשני המקרא שראו לפרש לנכון את "אני יוצא" שלא בדרך ההגשמה חלילה, כדי שלא ייגרע דבר מכבודו ועצמו של הקב"ה.

מות הבכורות

בסידורי תימן,⁵¹ בנוסח ברכת הגאולה שלאחר ק"ש דשחרית, לפני תפילת שמונה-עשרה, הנוסח הוא: "כל בכורי מצרים בְּדָבָר הַרְגָתוֹ". ונשאלת השאלה: וכי בדבר נהרגו הבכורות? והלוא מפשט הפסוק נראה שהקב"ה הרג אותם?

בשאלה זו, עוסק מהרי"ץ בפירושו לסידור "עץ-חיים".⁵² כשהוא דן בנוסח התפילה "כל בכורי מצרים בְּדָבָר הַרְגָתוֹ", הוא אומר שהיו שני סוגים של מכת בכורות. וזה לשונו:

"כל בכורי מצרים", ע"ש שהכה בכורי מצרים (תהילים קל"ה פסוק ח). ואף לגי' הדפוסים, דגריס בכוריהם, הכי הוא, וקאי אמאי דאמר לפני זה, "אמת ממצרים", ואמר אח"כ "כל בכוריהם", ר"ל בכורי מצרים עצמם הנזכר בראשי הדיבור. וגי' ספרים שלנו כלשון הפסוק שכתבתי, לפי שעיקר הגזרה היתה על

47 שם יב, כג.

48 שמות רבה יז, ה: "ועבר ה' לנגוף. י"א מלאך וי"א הקב"ה בעצמו". ובתורה שלמה, אות תנ, הפנה לעיל, אות רנ, רנא, ולקמן תקו. וכן בזוהר, כרך ב, מא ע"ב: "ולא יתן המשחית. אי קודשא בריך בלחודוי קטיל, אמאי כתיב ולא יתן המשחית". וראה תירוץ שם.

49 שמות יא, ה בלקח טוב שם: "דרך גבורה בכבודו הגדול נגלה בתוך מצרים". וכתב אבן עזרא שם: "גזירת ה' נקראת יציאה".

50 שם, אות כב.

51 ראה בסוף המאמר שנוסח תכאליל קדומים כן.

52 עמ' צז.

בכורי מצרים עצמם, כדכתיב (שמות פרק ד' פסוק כג') "הנה אנכי הורג את בנך בכורך", שעל בכורי היה מיצר ודואג, לא על בכורות אחרים, אלא שאח"כ נפשטה ונמשכה גם על שאר בכורות, לפי שהיו שמחים במפלתם ושעבודם של ישראל, ועליהם נאמר (משלי פרק יז' ה'): "שמח לאיד לא ינקה", כדאי במדרש פ' בא. ע"ש.

בדבר הרגת. האחת, שבתחלה קמו הבכורות והרגו במצרים, כדכתיב (תהילים פרק קל"ו פסוק י'): "למכה מצרים בבכוריהם", ולא נאמר: למכה בכורי מצרים. למדנו שהבכורות הכו במצרים. ואל זה רמז המגיד באמרו: "ובזרוע נטויה", זו החרב", והיינו חרב הבכורות, כדפי' המפרשים. ומיתה שנית היתה ע"י הקב"ה בעצמו, וז"ש כאן "בדבר הרגת", לאפוקי הריגה בחרב, שהיתה ע"י הבכורים, ופירשו דבר ומגיפה ומות. כדכתבו ז"ל. ואם תשכיל, תבין דנקט לי הפסוקים (שמות פרק ט' פסוק טו'): "כי עתה שלחתי את ידי ואך אותך ואת עמך בדבר", ורמז אל מכת בכורות. גם אמר (שמות פרק ט' פסוק יד'): "כי בפעם הזאת אני שולח את כל מגפותי את לבך", ופרש"י (שם): "זו מכת בכורות". ועייש"ב.

יוצא אפוא לפי מהרי"ץ שמה שאמרו חז"ל בדבר הכוונה במגפה, הוא כמובן על ידי הקב"ה.

כמו כן אנו רואים שהיה דבר במצרים במכת בכורות, שהרי נאמר: ⁵³ "אני שולח את כל מגפותי", ואין מגפה אלא דבר, כעולה ממקום אחד בתורה, ⁵⁴ שהכתוב מדבר בו תחילה על דָּבָר, ⁵⁵ "אכנו בדבר ואורשנו, ואעשה אתך לגוי גדול ועצום ממנו", ומסיים במגפה, ⁵⁶ "וימתו האנשים מוצאי דבת הארץ רעה במגפה לפני ה'".

ובהמשך הפסוק נאמר "את כל מגפותי", שהקב"ה אומר למשה להגיד לפרעה שיכלה אותו ואת עמו בדבר, ונראה לענ"ד שיש כאן הבטחה ורמז לפרעה שעתידים המצרים ללקות בדבר וימותו בכוריהם, וזוהי מכת בכורות.

ונעיר אגב אורחא שיש מי שגורס בהגדה: "לא ע"י מלאך [...] שרף [...] שליח [...] לא ע"י הדבר אלא הקב"ה בכבודו". ואני הקטן חושש לטעות: ראשית, משום שבדבר מתו מצרים; ועוד, מפני שיש מקומות שיש בהם י' במקום שראויה לבוא תנועת סגול. ודר"ק.⁵⁷

53 שמות ט, יד.

54 במדבר פרק יד.

55 במדבר יד, יב.

56 במדבר יד, לו.

57 עיין ספר הגדת הגאונים והרמב"ם, עמ' קפג.

וכאן המקום להדגיש את החשיבות הרבה של הנוסח העתיק ושימור מנהג אבות על פי דינא דתלמוד, שאבותינו שימרו את מסורות הלשון בלא שום זיוף או שינוי ובלא שום התלבטות אם להחליף את הנוסח המצוי בידם מקדמת דנא בנוסח של ארץ אחרת.⁵⁸

והנה הגר"י צובירי זצ"ל, בפירושו "אמת ויציב" לסידור "כנסת הגדולה", סובר שצריך לגרוס "כל בכוריהם הרגת" בלי "בדבר". וזה לשונו:⁵⁹

"כל בכוריהם הרגת". הכי גרסינן, והכי גרסי לה רב עמרם גאון בסדורו, ורבי שמחה במחזור ויטרי, ורבי הרד"א, ובכל סדורי חכמי ספרד ורבני אשכנז אדירי התורה, ולא גרסינן כנוסחא אחרת **"כל בכורי מצרים בדבר הרגת"**, דלא נהירא ולא ברירא. דמאחר שאמרנו "אמת ממצרים גאלתנו" וכו' "מבית עבדים פדיתנו", שפיר גרסינן בסמוך "כל בכוריהם" וכו' סתם, שהרי הלשון ברור שקאי אבכורי מצרים דסמיך ליה, כך שאין צריך עוד לפרש ולומר "כל בכורי מצרים וכו'", דתיבת מצרים כאן היא רק כפל לשון ושפת יתר ללא צורך. וכן לא גרסינן "בדבר הרגת", דמכת הדבר, שהיא מכה חמישית לחוד, ומכת בכורות, שהיא מכה עשירית לחוד, ולא קרב זה אל זה. ועוד דלפי גרסת "בדבר הרגת", דמשמע דבמכת הדבר נהרגו הבכורות, קשה מאוד, שאין זה נכון כלל, וזיל קרי בי רב הוא, שגם תינוקות של בית רבן קוראים המקרא ויודעים דמכת הדבר היתה אך ורק בבהמות ולא בבכורות, כמפורש בקרא, "הנה יד ה' הויה במקנך אשר בשדה בסוסים בחמורים בגמלים בבקר ובצאן, דבר כבוד מאד" (שמות ט' ג'). אבל מכת בכורות, הקב"ה יתעלה בעצמו הרגם, ומקרא מלא ומפורש הוא, "ויהרוג ה' כל בכור בארץ מצרים" (שם י"ג ט"ו). ועל יסוד איתן זה, שפיר נקטינן בנוסחתינו "כל בכוריהם הרגת", וכן כתוב "כה אמר ה', כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים. ומת כל בכור בארץ מצרים" (שם י"א ד-ה) "ועברתי בארץ מצרים" וכו' "והכיתי כל בכור בארץ מצרים" (שם י"ב י"ב). וכ"כ מהרי"א בהדיא במנורת המאור (סימן ק"מ). וז"ל: "ובא הדבר אשר הוא מעיפוש האויר" וכו', "שמנה מכות, שתיים מכל יסוד מהארבעה יסודות" וכו', "ואח"כ מכת החשך שלשה ימים, עד שהאל יתברך בכבודו ובעצמו נקם מהם בבכוריהם". עכת"ד. וכן כתב הגאון בספר "ברית שלום", שחכמינו ז"ל אמרו: כיון שניתן רשות למשחית, אינו מבחין בין טוב לרע, ולא עוד אלא שמתחיל מן הצדיקים (גמ' ב"ק דף ס' סוף ע"א), אך אם העונש בא מה' בעצמו, הוא מבחין. וכן מכת בכורות היתה ע"י ה' בעצמו (הובא בליקוטי אנשי שם פ' וירא ע"פ ויהי כמצחק). וכן אמרו חז"ל בהדיא בתלמוד: אמר הקב"ה: אני הוא שהבחתני בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור (גמ' ב"מ דף ס"א ע"ב). וכן הוכיח

58 עיין בתיאורו של מארי קאפה על דבקותם של יהודי תימן במנהגי אבות, יהדות תימן, פרקי מחקר ועיון, בעריכת ישראל ישעיהו ויוסף טובי, ירושלים תשל"ו, עמ' מג-מו.

59 סידור כנסת הגדולה, חלק א, עמ' צב-צג.

והסביר דבר זה יפה בספר יד יוסף (פ' בא סוף דרוש ג'), וז"ל בקיצור: ונבין כוונת המגיד באמרו "ועברתי בארץ מצרים", אני ולא מלאך, "והכיתי כל בכור", אני ולא שרף וכו', והוא כי בענין המגיפה, יש שבאה ע"י מלאך המוות, ויש מפאת המערכה מחמת כוכב ארסיי הולך ומתפשט, ובכל מקום שיגיע ממשלתו ימותו במגפה המוכנים לכך, ויש מעיפוש האויר וריח רע, שהאנשים שואפים בפיהם ונחיריהם ונחלים, ויש שבא מחולי המתדבק מזה לזה, ככתוב "ידבר ה' בך את הדבר" (דברים כ"ח כ"א), ולכן בא המגיד לומר כי זאת הכאת הבכורות אינה נכנסת בשום אחת מאלה, באופן שכוונתו יתברך להורות שהוא מאתו, ולא מסיבת המערכה, שהיה אפשר שיתלו באויר המעופש במכת הדבר שמתו בה בהמות רבות, לכך אמר אני ולא מלאך, אני ולא שרף".

אם כן, לאחר שהבאנו את הנאמר בפירושו אמ"ת ויצי"ב של הגאון הגדול הרב יוסף צובירי זצ"ל, אחר הסליחה רבתי מכבוד הרב, ננסה לענות על תמיהותיו:

ראשית, לענין הגרסאות, הגר"י צובירי הביא ראיות מר' עמרם גאון ומסידורי ספרד וכו', שגורסים "כל בכוריהם הרגת". לענ"ד אין זו ראייה כלל, מפני שיש גרסאות שבהן הנוסח הוא "כל בכורי מצרים בדבר הרגת", והן מתקופות קדומות, אם מהגאונים או לאחריהם, כפי שנבאר להלן.

ועוד. מה תהא על אדירי חכמי תימן? והיכן התכאליל? ומה ראה להביא ראייה ממרחקים לגרסת הסידורים הנפוצים שהגיעו גם לתימן בדורות האחרונים? על כל פנים, מדבריו מוכח איפכא בדרך הודאה שבשתיקה שבתכאליל הקדומים והמאוחרים גרסו בפשיטות "בדבר הרגת". ומה תמוה הדבר שעשה את חכמי תימן כלא כלום, שהרי כתב ובכל סידורי ספרד ואשכנז אדירי התורה, וכאן השואל ישאל: וכי חכמי תימן כקליפת השום הם בעיניו?!

ובהמשך דבריו, כתב הגר"י צובירי בפסקנות רבה שלא גרסו "בדבר הרגת", ומה עם רס"ג והרמב"ם והר"ש מסיג'למסה ואחרים הגורסים "בדבר הרגת"? וכי יש לחשוש לגרסתם?!

ולענין הצמידות שהגר"י צובירי מביא שאין צריך לחזור ולשנות שוב מצרים, מפני שלפני כן מדובר על המקרים הנגועים במצרים, לענ"ד אין זו ראייה כלל, מפני שמי שגורס "כל בכורי מצרים בדבר הרגת", מבקש להדגיש את מכת בכורות, שהיא המכה הקשה מכל מכות מצרים, כמו שנאמר: ⁶⁰ "והיתה צעקה גדולה בכל ארץ מצרים, אשר כמהו לא נהיתה וכמהו לא תסף". לכן נזכר ענין בכורות מצרים, ואין כאן כפל לשון יתר.

ומה שכתב הגר"י צובירי, שתינוקות של בית רבן קוראים את המקרא ויודעים לבד את הכתוב, מדוע אנו חייבים לספר להם על יציאת מצרים? יקראו את המקרא ויבינו. אלא לענ"ד צריך ללמד אותם גם דברים שלא יגיעו להם מעצמם, כמו למשל שבדבר נהרגו הבכורות, שלשם זה צריך לעיין במפרשים כדי להגיע להבנה זו.

עוד כתב הגר"י צובירי שמכת הדבר הייתה אך ורק בבהמות. לענ"ד אי אפשר להבין כן, שהרי כוונת הכתוב "הנה יד יהוה הויה במקנך אשר בשדה בסוסים בחמרים בגמלים בבקר ובצאן דבר כבד מאד". ואיני חושש לטעות כזו, מפני שבטוחני שהגר"י צובירי יודע את הפסוק הזה, והקשה רק כדי להוכיח את עניין הדבר.

עוד יש להעיר על הגר"י צובירי מיניה וביה, שבנוסח הסידור, השיג על מי שגורסים "כל בכוריהם בדבר הרגת", ואילו הוא עצמו בהגדה של פסח שחיבר על פי "מגיד מראשית",⁶¹ הביא את נוסח הפיוט "אתה גאלת" הבנוי בסדר אלפביתי, והדגיש שנהגו על פי רס"ג, ושזהו המנהג המפורסם בכל יהדות תימן מבלי פוצה פה ומצפצף, ואין לשנות מה שכבר הנהיגו ונתקבל פה אחד. וזה לשונו: "כל בכוריהם לטבח מסר, וראשית בטנם לדבר גדול הסגיר".

לכן, נשאלת השאלה: כיצד יתרוץ הגר"י צובירי את העובדה שרבים מן המדרשים האומרים שהדבר היה בא עם כל מכה ומכה, כגון "מדרש הגדול" ו"מדרש שוחר טוב", הרי דבריהם סותרים את דבריו. להלן שני מקורות הדנים בעניין זה:

בפירוש של מהרי"ץ לסידור "עץ חיים",⁶² הוא אומר⁶³:

"ביד חזקה זה הדבר" וכו'. טעם שהזכיר כאן בעל האגדה דבר ודם מכל עשר מכות, לפי שמכת דבר משמשת היתה עם כל מכה ומכה, כדאיתא באגדת תהילים. ע"ש. והביאו ראייה מהמקרא "ויסגר לברד בעיר ומקניהם לרשפים". פי', מכיוון שהסגיר מקניהם לרשפים במכת ברד, שזהו דבר ממנו אנו למדין לשאר מכות דבר עמהם (רי"ח). וכעין זה כתב הכל בו.

ואומר ר' יצחק בר לוינזון,⁶⁴ שהובא בילקוט תהילים:⁶⁵

כל מכה ומכה שהיתה באה עליהם, היתה מכת הדבר שפה עליהם. שנא' (תהילים עח, ג) "וחיתם לדבר הסגיר". ע"כ. הרי שבכל העשר המכות היתה

61 מהדורת תשמ"ה, תל-אביב, עמ' מג.

62 עיין: עץ חיים, בהרחבה; אגדתא דפסחא, מהדורת קאפח, עם ארבעת המפרשים, עמ' סז-סח.

63 מהרי"ץ ראה שהראב"ן, רבי אליעזר בן נתן (1090-1170), מבעלי התוספות הראשונים, מגנצה (מינץ) שבגרמניה, פירש גם הוא את עניין הדבר בדרך זאת.

64 ר' יצחק בר לוינזון (1788-1860).

65 סימן עח, על "וחיתם לדבר הסגיר". וראה הגדה של פסח, עם פירוש קבוץ חכמים (בגדאד), עמ' קכו.

מכת הדבר משמשת עמם להמיתם. וא"כ שפיר מתורצת הקושיא הנזכרת, דהאי טעמא שהזוהרים הכתוב "ואתם לא תצאו" וכו'. לפי שנתנה רשות למשחית להשחית הפשוטים, דבכל מכה היתה משמשת מכת הדבר. והשתא זהו כוונת המגיד, שאמר: "ויוציאנו ה' ", ולא ע"י מלאך, אלא הוא בעצמו. ואם יקשה לך, מאחר שמכת בכורות היתה ע"י הקב"ה בעצמו, א"כ למה ציוה "ואתם לא תצאו" וכו', ועוד "לא יתן המשחית" וכו'. לזה תירץ המגיד "ביד חזקה זה הדבר" וכו' כלומר דהאי טעמא, שאמר ואתם אל תצאו, משום דבכלל מכת בכורות היה גם כן הדבר בשאר המצריים הפשוטים על ידי המשחיתים.

וכתב השל"ה:⁶⁶

למה הזכיר הכתוב דבר? להראות מכה יתירה שהיתה בו, שהדבר בבהמות [...]. שאף בבני אדם שנתערבו בתוכם שלט בהם הדבר.

וכתב הגר"א:

"ביד חזקה", שהיא הדבר, כולל חמשת המכות הראשונות.

וכתב "מגדים חדשים":

מדוע נאמר "יד" בדבר, להראות שבכל מכה ומכה שבאה על המצרים שימש הדבר עמה, ובדבר עצמו, שהיא מכה החמישית מבין עשרת המכות, היה כבר חמש פעמים דבר.

נמצאנו למדים מדברי מהרי"ץ, ריב"ל, השל"ה, הגר"א ו"מגדים חדשים", שמכת הדבר באה גם עם מכות אחרות. גם המכה העשירית, מכת בכורות, הייתה מלווה במכת דבר. ומה יאמר הגר"י צובירי על הראיות הללו?

והנה ראיתי קטע מתקופת הגאונים, שעולה ממנו במפורש שהבכורות מתו בדבר. וזה לשונו:⁶⁷

[אברך לאל נורא] עלילה, אשר בצוען [מצרים] עלי נגלה, [בעת] הגיע אותי לגאולה.

בזכות [דם פס]ח ודם מילה, גם על בכורי נוף [מצרים] [בא ב]עלילה. **גיבור בדבר אותם [בכורות מצרים] כילה.**

66 הגדה של פסח, הוצאת שבתי פרנקל, 2010, רזא דאגדתא, פרנקל תש"ע, עמ' 78.

67 מובא בשלושה מקורות: ספר הגדת הגאונים והרמב"ם, עמ' קפג; הגדת תורת שלמה, עמ' צד; הגדת גולדשמידט, עמ' 90.

הקשר בין מכת בכורות לבין הדבר עולה במפורש ממדרש הגדול לפסוק "הנה יד ה' הויה". וזה לשונו:⁶⁸

ד"א. "וְתִתְּם לְדַבֵּר הַסְּגִיר" [...] נמצאת אומר: נרמזה להם מכת בכורות ממכת דבר, שהיא גם היא דבר.

עוד מובא במדרש "לקח טוב":⁶⁹

לית דכוותיה בכל המקרא שהוא דומה לשם הנכבד, לפי שה' הנכבד נתכבד בה בכל גויי הארץ, ולא היה הדבר כי אם במקנה ולא באדם.

כוונת המדרש לומר שמילת "הויה" היא כמו השם המפורש. על כל פנים, כוונת הדרשן לומר שהכתוב בא ללמד על עצמת הקב"ה במכה זו בפרט בהמתת בני אדם במגפה המיועדת בדרך כלל לבעלי חיים.

ונאמר במדרש "שכל טוב":⁷⁰

מה ת"ל "דבר כבוד מאד"? שלא תאמר: מהם מתות, מהם נחלות וניצולות. ת"ל "כבוד מאד", שהיה מלאך המוות מכביד ידו וממית את כולן מיד. "מאד". יותר ממנהג העולם.

הנה בעל המדרש אינו רואה סתירה בין יד ה' לבין פעולת מלאך המוות. ואחת היא, אלא שנאמרה יד ה' במכה זו כדי להבליט את פעולת המלאך.

הרש"ר הירש, בפירושו לתורה, כותב:⁷¹

הויה אין לו אח במקרא. הוא מביע את הפתאומיות, את העדר העבר וההווה. "יד ה'" הנסתרת נגלית לפתח במציאות הנראית לעין. "דבר". דְּבַר ה', המתקיים במותו הפתאומי של הנפגע.

פרשנותו נראית מדוקדקת בהתאם.

את "יד ה'" הנזכרת בפסוק, תרגמו בעלי התרגום, אונקלוס ויונתן בן עוזיאל 'מחא', שפירושו 'מכה', שהיא גזורה מלשון כוח וגבורה.

68 שמות ט, ג.

69 שמות ט, ג. וכן עיין על הפסוק "דבר כבוד מאד" במדרש הגדול שם, ועוד בתורת שלמה שם, אות ח. והעיר בתורה שלמה, שמות, ט, ג, אות ג, שגם במשנת ר"א פרק יט, מובאת דרשה זו, אלא שנפלה שם טעות, ובמקום מכת דם, צ"ל מכת דבר. עיי"ש. וציין שם שבמכילתא דרשב"י, ממילת "הויה", שנאמרה במכת בדבר, שפירושה הויה במכת בכורות.

70 שם. המדרש לרבי מנחם ב"ר שלמה, ד"א תצ"ט. ראה עליו במפורט בהקדמת ר"ש באבער למדרש זה.

71 שמות ט, ג.

וכן שאלו בזוהר,⁷² מדוע במכה זו נתפרשה "יד ה'", ולא בשאר המכות. והשיבו כי "יד" היא בעלת ה' אצבעות, ומכת הדבר פגעה בחמישה מיני בהמות: סוסים, חמורים, גמלים, בקר, צאן.

וגם כאן הדגש הוא על עצמת המכה.

ועוד ראייה מספר תהילים,⁷³ שמדובר בה על הריגת הבכורות בדבר:

ויהפוך לדם יאריהם, ונזליהם בל-ישתיון. ישלח בהם ערב ויאכלם, וצפרדע ותשחיתם. ויתן לחסיל יבולם, ויגיעם לארבה. יהרוג בברד גפנם, ושקמותם בחנמל. ויסגר לברד בעירם, ומקניהם לרשפים. ישלח בם חרון אפו עברה וזעם וצרה, משלחת מלאכי רעים. יפלו נתיב לאפו לא חשך ממות נפשם, וחיתם לדבר הסגיר. ויך כל בכור במצרים, ראשית אונים באהלי חם.

"יפלו נתיב לאפו לא חשך ממות נפשם, וחיתם לדבר הסגיר". בפירוש לפסוק זה נאמר במפורש:⁷⁴

את חייהם הסגיר [מסר] ביד הדבר, כלומר המית אותם בדבר. "חיתם" – חייהם, ומקביל ל'נפשם'. וכבר אמרו חז"ל ש'חיה' הוא אחד מחמשת השמות שנקראה הנפש 'דבר' מקביל ל'מות',⁷⁵ והוא כאן המלאך הממונה על מגפת הדבר, והכונה שמכת בכורות היתה במגפת הדבר.

וכתב אבן עזרא בפירושו לתהילים:⁷⁶

"וחיתם לדבר הסגיר" – נפשם. וזו היא מכת בכורות, כאשר פירש אחרי כן.

כלומר, "חיתם לדבר הסגיר" היא מכת בכורות, ומה שנאמר בפסוק שלאחריו, "ויך כל בכור במצרים, ראשית אונים באהלי חם", הוא המשך פסוק זה.

מצודת ציון" כותב שם: **"וחיתם ובהמתם"**, ומשמע מדבריו שנוסף על הבכורות שנהרגו בדבר, נהרגו גם הבהמות בדבר, מפני שלא נאמר במזמור שנהרגו הבהמות בדבר, אך נאמר בתורה:⁷⁷

ומת כל בכור בארץ מצרים [...] וכל בכור בהמה.

72 שם.

73 תהילים עח, מד–נא.

74 דעת מקרא, תהילים עח, ג, ד"ה וחיתם לדבר הסגיר.

75 עיין איוב לו, יד, ובדעת מקרא שם.

76 תהילים עח, ג, ד"ה וחיתם.

77 שמות יא, ה.

ואם תאמר שפסוק אחר אומר במפורש: "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה והכיתי כל בכור בארץ מצרים מאדם ועד בהמה, ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים אני ה' ", כבר נאמר ב"מדרש הגדול"⁷⁸ וב"מכילתא דרשב"י"⁷⁹ על הפסוק "ועבר ה' לנגוף את מצרים":⁸⁰

ועבר ה' לנגוף את מצרים. נאמר כאן עברה, ונאמר למעלה⁸¹ "ועבר ה' לנגוף את מצרים". מה עברה האמורה כאן מגפה, אף עברה האמורה למעלה מגפה.

ראינו מדברי המדרש על עניין העברת ה' במצרים, שנעשתה במגפה. וכן לעניין "ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה". וכן הוא בפסיקתא.⁸²

עוד נאמר בילקוט קורדיסטן⁸³:

"ועברתי בארץ מצרים", והב"ה מלא כל הארץ כבודו? תשובה: הקב"ה עבר ממדת רחמים למדת הדין.

ובתרגום רבנו רב סעדיה גאון:⁸⁴ "ואגלי מלאכי" – "ואשלח את מלאכי".

וכן אומר בעל "שפתי כהן"⁸⁵:

כוונת המדרש שאין שום שינוי בו יתברך אלא מצד המקבלים.

כל העניין שהקב"ה עבר בעצמו אינו נכון, ואין אנו יכולים לראות את הדבר מנקודת מבט של בני אדם. ואין "ועבר ה' " במצרים אלא שליחות הקב"ה, ששלח את הַדָּבָר.

עוד ראייה שהייתה במצרים מגפה יש ממדרש הגדול לפסוק "ולא יהיה בכם נגף", שלמד מן הלשון "נגף" שהייתה במצרים מגפה. ולעניין הַדָּבָר, שהוא מכת בכורות, נאמר במדרש:⁸⁶

78 מדרש הגדול, שמות, מהדורת צבי דוד הופמן, ברלין תרפ"א, עמ' 109.

79 מכילתא דרשב"י, שמות, מהדורת צבי דוד הופמן, פראנקפורט תרס"ה, עמ' 21.

80 שמות יב, כג.

81 שמות יב, יב.

82 פסיקתא דרב כהנא, פרק א.

83 עיין תורה שלמה, שמות יב, יב, עמ' קיז.

84 שם.

85 שם.

86 מדרש הגדול, שמות, ט, א, ד"ה ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה, מהדורת צבי דוד הופמן, ברלין תרע"ד, עמ' 68.

"וחיתם לדבר הסגיר" – אלו נפשותיהם. כענין שנא' "ותקרב לשחת נפשו, וחיתו לממיתים". נמצאת אומר: נרמזה להם מכת בכורות ממכת דבר, שהיא גם היא דבר, שנאמר: "הנה יד ה' הויה" פעם שניה.

אף נאמר במקרא "ביד חזקה", כלומר שהמכה, היינו הדבר, נעשתה ב"יד חזקה", שהיא "יד ה'", אך ה' לא הכה במכת הדבר בכל העצמה, אלא במכת בכורות, שבה נתן את החוזק ממש, שהדבר השלם היה במכת בכורות, כמו שנאמר: "ולכל היד החזקה", זה מכת בכורות. ונאמר: "וביד חזקה יגרשם מארצו". ולכן נאמר במכת הדבר: "הנה יד ה' הויה", שהיד היא מכת הדבר שפגע בה ה' בבכורי מצרים.

לסיום, ראוי להביא מן התכאליל (סידורי התפילה של תימן) ומסידורי ראשונים וסידורים קדומים ומאוחרים יותר⁸⁷ שהנוסח בהם הוא "כל בכורי מצרים בדבר הרגת", וכבר אמר התנא:⁸⁸ "לא עליך המלאכה לגמור".

מצינו בסידור רב סעדיה גאון:⁸⁹ "כל בכורי מצרים בדבר הרגת (בהם), ובאלהיהם שפטים עשית על אודות שבטי עמך ישראל נחלתך".

וכן בסידור הרמב"ם:⁹⁰ "וכל בכורי מצרים בדבר הרגת".

ובסידורו של רבנו שלמה ברבי נתן הסג'למסי:⁹¹ "כל בכורי מצרים בדבר הרגת בהם, וכל אלוהיהם שפטים גדולים עשית על אודות שבטי עמך ישראל נחלתך".

ובמחזור ארם צובה:⁹² "עזרת אבותינו [...] אמת ממצרים גאלתנו ד' אלר', מבית עבדים פדיתנו, כל בכורי מצרים בדבר הרגת בהם, ובאלוהיהם שפטים גדולים עשית על אודות שבטי ישראל עמך ונחלתך בכורך גאלת. גאולים הוצאת, ים סוף קרעת". מנוסח סידור זה עולה שכן הוא נוסח הקהילה הספרדית הקדומה בארץ.

וכן הגרסה ב"תכלאל קדמונים" למהר"י בשירי.⁹³

87 לא אביא את כולם, אלא רק מתקופת הגאונים ועד ימינו.

88 אבות פרק ב, הלכה טז.

89 עמ' טז. סידור רס"ג בהוצאת ראובן מס, ירושלים תש"ס.

90 סוף ספר אהבה, סדר התפילות, עמ' תשט"ו, הוצאת מכון מש"ה, מהדורת מארי יוסף קאפח. וכן הוא שם ברמב"ם, מהדורת פרנקל, עמ' שכו.

91 עמ' יג. הסידור תורגם על ידי שמואל חגי, ירושלים תשנ"ה. חיברו אחד מקמאי שחי אחרי הרי"ף, שייסד אותו בעיקר על תורת הגאונים, רבנו שלמה אב"ד מן העיר סיג'ילמסה, המכונה גם אלגבאלי, מרוקו.

92 דפוס וינציה רפ"ז (1527), מהדורת צילום, יד הרב ניסים, ירושלים התשס"ח. חלק א, עמ' מב ע"א-ע"ב, תפילת החול.

93 ז, עמ' א. צילום כתיבת יד הר"ש קרח, מהדורת חובארה, ירושלים תשכ"ד.

וכן מצינו בתכלאל כתיבת קדושים משתא-שבזי: ⁹⁴ "כל בכורי מצרים בְּדָבָר הַרְגַת", ומכאן עדות שזו המסורת הקדומה בשרעב. ⁹⁵

וכן בסידור "עץ חיים" ⁹⁶ למהרי"ץ: "כל בכורי מצרים בְּדָבָר הַרְגַת".

⁹⁷ אגדתא דפסחא:

מובא בסידור רב סעדיה גאון: ⁹⁸ "כל בכוריהם לטבח מסר, ראשית בטנם לְדָבָר גדול" (הגדה של פסח). וכן ב"תכלאל קדמונים", סדר אגדתא דפסחא, ⁹⁹ ושם ציין מהר"ש קרח שבכתבי היד של הרמב"ם לא בא הפיוט "אתה גאלת", אך בסידורים הקדומים הוא בא. וב"אגדתא דפסחא" מהדורת קאפח: ¹⁰⁰ "כל בכוריהם לטבח מסר, וראשית בטנם לְדָבָר גדול הסגיר", ומעין זה ב"אגדתא דפסחא" למהרי"ץ ב"תכלאל עץ חיים". ¹⁰¹

סיכום:

ראינו שיש סתירה במקראות בשאלה אם הקב"ה הרג את הבכורות או המלאך המשחית. ניסינו ליישב את הדברים ולומר שהקב"ה הרג את הבכורות, והמלאך המשחית הרג את הגדולים שבבית, המכונים בכורות. איששנו את נוסח התכלאל הקדומים: "כל בכורי מצרים בְּדָבָר הַרְגַת", והראינו שבכורות מצרים נהרגו במגפת דבר בשליחות ה'.

94 א, עמ' מד, הוצאת "עודד", כפר-סבא התשמ"ו (1986), תצלום כת"י אבא שלום שבזי זצ"ל וכת"י ר' ישראל משתא זצ"ל.

95 וראה הקדמת הרב רצון ערוסי שליט"א לתכלאל משתא-שבזי על שרעב הקדומה וייחודו של התכלאל.

96 עמ' צז (נב) צח, הוצאת קרן אגודת המהרי"ץ זצ"ל.

97 בני תימן נהגו לשלב את הפיוט "אתה גאלת" בברכת הגאולה שבסדר ההגדה, ורבים דנו במנהג זה, עקב ההפסקה בברכה או השינוי ממטבע שטבעו חז"ל. ואכן יש מבני תימן שנמנעו מלומר אותו (גם כיוון שלא נזכר ברמב"ם). ויש מי שאומרים אותו לפני ברכת הגאולה (וגם הרב צפניה ערוסי שליט"א שמע שמארי יוסף קאפח זצ"ל נהג כן, וכן נוהגים אצל הרב רצון ערוסי שליט"א). ואולם בני ספרד רבים נוהגים לאמרו לאחר ברכת הגאולה ושתיית כוס שני. ראה חזון עובדיה, הגדה של פסח, עמ' ריא-ריב, ומחזור קול יעקב, להגר"מ אליהו, הוצאת הוראה לרבנים, ירושלים, עמ' 645.

98 עמ' קמד.

99 עמ' טל-ב.

100 "אגדתא דפסחא", מהדורת קאפח, עם ארבעת המפרשים, עמ' צה.

101 חלק ב, עמ' כג, מהדורת ירושלים תשכ"ב.